

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМПАТІЙНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Виявлені особливості емпатійності сучасних молодших школярів, деякі психолого-педагогічні умови її формування в навчально-виховному процесі.

Стаття є продовженням публікації матеріалів дослідження особливостей емпатійності молодших школярів, поданих у попередньому номері "Вісника Житомирського педінституту".

Формулюючи завдання щодо вивчення емпатійності сучасних молодших школярів, ми виходили з припущення про залежність її рівня від афективного досвіду дитини, емоційної близькості з об'єктом (стороння чи близька людина), частоти взаємодії з ним, попереднього емпатійного досвіду тощо. Тому методики відбиралися у відповідності до потреб, інтересів учнів початкових класів, звичних для них занять і ситуацій повсякденного життя.

Як доповнення до методики незавершених речень була використана експресметодика "Як учинити?" для виявлення гуманістичних орієнтацій у поведінці молодших школярів та визначення суб'єкту емпатії учнів. На одному з уроків праці школярі виготовляли серветку. Після уроку кожному учню дали аркуш паперу і попросили написати про те, що він хоче зробити з серветкою: подарувати її кому-небудь чи залишити собі.

Це дозволяє встановити не лише провідний мотив поведінки досліджуваних, а й визначити суб'єкт із певної групи включення, на який спрямована емпатія дитини.

Дослідження показало, що 68% школярів хотіли б подарувати серветку матері; 22% - хотіли б подарувати сусіду чи сусідці по парті; 10% опитуваних зазначили, що залишать серветку собі. Отже, 90% досліджуваних продемонстрували гуманістичну орієнтацію - висловили бажання подарувати серветку іншій, референтній для них людині (матері, сусіду по парті).

В результаті проведення вказаних двох методик була виділена група учнів (42% досліджуваних), які проявили стійке позитивне емоційне відношення до людини, тварини в різних ситуаціях. Тому третя методика була спрямована, в основному, на підтвердження-спростування стійкості емпатії цієї групи учнів. Для цього використали методику, яку можна умовно назвати "Святкові побажання". Кожному учневі видали по 3 аркуші-бланки. На всіх трьох бланках були написані ім'я та прізвище учня, а також у верхньому лівому куті був зазначений певний шифр (I, II чи III). Учням дали таке завдання: на аркуші з римською цифрою I написати святкові побажання собі; на аркуші з цифрою II - святкові побажання своєму другу, а на аркуші з цифрою III - своєму не другу.

Метою цього дослідження було порівняння змісту побажань собі, своєму другу та ворогові для того, щоб визначити емпатійні відносини учнів відповідно до модальності емоційного переключення як власне емпатійні чи антиемпатійні та відповідно до їх стійкості-нестійкості.

Ми отримали такі результати: 100% досліджуваних написали щирі побажання собі, наприклад: "Успішного навчання, здоров'я!", "Всього найкращого!", "Здоров'я та щастя!" тощо. Оптимістичний тон цих побажань є свідченням більш-менш адекватного сприйняття другокласниками власного "Я-образу". Не зафіксовані випадки негативного, презирливого ставлення до себе з боку школярів.

Щирі побажання діти написали і своїм друзям, наприклад: "Бажаю, щоб у тебе завжди було все гаразд!", "Катруся! Я бажаю тобі щастя, здоров'я, і щоб ти була найкращою відмінницею у класі!", "Бажаю, щоб ти добре навчався." та ін. Діти виявили гуманне, добре ставлення до своїх друзів, бажаючи їм всьляких гараздів, і це дуже важливо. Якщо дитина є доброзичливою до себе та до оточуючих її людей, то у неї формується життєва установка "Я добрий, і всі люди навколо мене теж добрі". Це найбільш ефективна для життєдіяльності установка, оскільки забезпечує адекватне реагування людини на певну ситуацію і, крім того, передбачає гуманне ставлення до людей як найвищої суспільної цінності.

Але найбільше нас цікавить побажання своєму недругові, тому що емпатійна людина проявляє її й у ставленні до своїх ворогів (мається на увазі стійке власне емпатійне ставлення). Зауважимо, що отримані побажання носили діаметрально протилежний характер. 25% від загальної кількості опитуваних, що становить приблизно 66% від кількості тих дітей, які позитивно відреагували на ситуації перших двох методик (наприклад, "Якщо мене образив мій товариш, то я...- вибачу йому"), реалізували власне емпатійне ставлення до "ворога": "Бажаю тобі щастя і здоров'я.", "Бажаю тобі міцного здоров'я.", "Бажаю тобі всього найкращого."

75% другокласників виявили в запропонованій ситуації антиемпатійне ставлення - їх побажання зовні схожі на прокльони: "Щоб ти подавився!", "Щоб ти погано навчався!", "Бажаю тобі поганого навчання!" тощо. Такі "святкові побажання" написали діти, більшість із яких, передусім, цінують у людини доброту та здатні нагодувати і захистити голодне кошеня.

Дані результати підтверджують нашу думку про те, що афективність переживань емпатійно нестійких дітей пояснюється несформованістю у них системи моральної мотивації. У цих дітей гуманне ставлення до інших перебуває у протидії до егоцентричних потягів.

Наступна методика була орієнтована на визначення критеріїв, за якими діти оцінюють поведінку інших людей незалежно від їх віку та соціального статусу. Припустимо, що людина, яка володіє стійкою позитивною емпатією, проявляє цю якість не лише при організації власної поведінки, але й використовує як основу для оцінки поведінки іншої людини.

Методику можна назвати "Аналіз ситуацій". Вона складається з трьох не пов'язаних між собою за змістом мінітекстів, у кожному з яких описується певний вчинок. У двох мінітекстах головний герой здійснює вчинок, який абсолютно не пов'язаний з досліджуванним, а у третьому мінітексті вчинок головного героя безпосередньо спрямований на досліджуваного. Таким чином можна виявити критерії оцінки учнями вчинку взагалі та критерії для оцінки вчинку, де учні виступають зацікавленою стороною.

Дослідження носило індивідуальний характер і проводилось у формі бесіди дослідника із досліджуваним. Для оцінки кожному учневі послідовно давали наступні 3 мінітексти, записані на окремих картках:

1. Черговий залізничної станції, як завжди, обходив свою ділянку шляху, але раптом помітив, що на колії сидить і безтурботно грається маленька дитина, в той час як прямо на неї мчить швидкий поїзд. Він кинувся до дитини, схопив і відштовхнув убік, врятувавши її. Однак сам уже не встиг вчасно відскочити і загинув: поїзд переїхав його.

2. У трамваї впіймали злодія, який щойно вкрав годинник у одного з пасажирів. Його виштовхали з вагона і тут же жорстоко побили.

3. Під час перерви ти вийшов на шкільне подвір'я подихати свіжим повітрям і погрітися на теплому сонечку. Раптом біля тебе по калюжі, яка була якраз навпроти тебе, пробіг третьокласник і обляпав тобі не лише одяг, а й обличчя. Ти бачиш, що учень це зробив навмисно.

Перед бесідою досліджуваному давали інструкцію: "Я тобі розповім деякі події, різні людські вчинки, ти уважно їх прослухай, а потім скажи: правильно чи ні вчинила ця людина і чому ти так вважаєш".

Для обробки відповідей застосовувався якісний аналіз їх змісту, оскільки нормативної шкали для даного випадку не існує. Тексти для методики підібрані нами самостійно.

Проведення дослідження дало такі результати: 100% школярів високо оцінили вчинок чергового залізничної станції, назвали його героїським, сміливим, відважним, шляхетним. На прохання дослідника мотивувати свою думку діти дали такі варіанти відповіді: "Дитина маленька, її жаль. Черговий не злякався смерті, врятував її. Залізничник - герой."; "Залізничник не думав про себе, а лише про дитину на колії."; "Черговий врятував дитину, мабуть, у нього теж є маленький син чи дочка." та ін. Дітей зовсім не здивувало, що черговий кинувся рятувати дитину, навпаки, вони сприйняли таку поведінку як єдино можливу в такій ситуації, тому що "дитина маленька, її міг переїхати поїзд."

У випадку зі злодієм думки учнів розійшлися: 58% вважали, що злодій отримав по заслугі; 42% вважали, що зі злодієм вчинили надто жорстоко. Як докази перша сторона використовувала той факт, що "злодій кривдить чесних людей", що "годинник пасажир купив на зароблені власною працею гроші, а злодій украв їх", що "злодій - це нечесна людина, злочинець" тощо; а друга сторона - що "треба було спочатку дізнатися, чому злодій вкрав годинник. Можливо, у нього зовсім не було грошей", що "можливо, злодій був голодний і хотів купити за гроші їжу", що "люди не мали права бити злодія, треба було викликати міліцію" та ін.

Цікаво, що серед учнів, які виправдали самосуд над злодієм, було 79% хлопчиків і 21% дівчаток, а серед учнів, що стали на захист злочинця, було 70% дівчаток і 30% хлопчиків. Ймовірно, глибокі переживання, співчуття, милосердя більш властиві жінкам, ніж чоловікам.

Найбільш яскраво критерії оцінки поведінки інших виявились при оцінюванні учнями випадку на шкільному подвір'ї. Реакцію дітей можна класифікувати певним чином:

1. Відповіді, спрямовані на помсту, потяг створити аналогічну ситуацію з переживанням відповідних емоцій - 42% ("Я йому покажу!", "Я йому помщуся!", "Теж пробіжу біля нього по калюжі" тощо).

2. Відповіді, в яких для розв'язання конфлікту пропонується залучення оточуючих людей - 22% ("Скажу своєму батькові (старшому братові) - він йому покаже!", "Поскаржусь учительці", "Зберу своїх друзів і провчу його" тощо).

3. Сильне внутрішнє переживання конфлікту без зовнішніх агресивних реакцій - 20% (Нічого не скажу йому, але потім буду плакати.", "Ображусь. Буду плакати.", "Побіжу чистити костюм, щоб не засмутити маму" та ін.).

4. Звинувачення себе в тому, що сталося - 16% ("Я сам(-а) винен (винна): став(-ла) біля калюжі", "Якби я не стояв біля калюжі, мене б не оббризкали" тощо).

У ситуації власного неблагополуччя у 64% дітей гуманістичні орієнтації поступилися місцем гострій потребі захистити власне "Я" через покарання винуватця власними силами чи за допомогою інших людей. Стосовно дітей, які не проявили агресивності відносно кривдника (36%), необхідне додаткове дослідження, оскільки могла мати місце як емпатія, так і усвідомлення дитиною своєї безпорадності та безсилля перед старшим за віком учнем.

На всі три ситуації одні й ті ж досліджувані прореагували по-різному. Отже, підтверджується думка щодо нестійкості емпатійних проявів молодших школярів.

Враховуючи лабораторний характер дослідження, все ж можемо стверджувати, що більшості молодших школярів, що брали участь у дослідженні, властива нестійка емпатія. Цю групу дітей характеризують протиріччя між засвоєними моральними знаннями і потребами, що гостро переживаються. Якщо емпатійно нестійка дитина зіштовхується з конфліктом, який є для неї значимим, у неї відбувається регрес емпатії, тобто вона реагує на конфлікт егоцентричними переживаннями.

Тому відносно молодшого шкільного віку (на прикладі першокласників і другокласників) можна говорити не стільки про особистісно-змістовне, яке вимагає активного функціонування когнітивного компоненту психіки людини, скільки про елементарне емпатійне ставлення до іншого, коли людина несвідомо відображає переживання іншого, де іншим, тобто суб'єктом, виступає одна людина, ціла соціальна група, тварина та ін.

Крім того, для молодшого школяра властиве одночасне переживання як власне емпатійних відносин (наприклад, співпереживання, співрадість), так і антиемпатійних (наприклад, ненависті, заздрості) залежно від ступеня особистісної значимості ситуації, що склалася на даний час. Залежно від того, наскільки ця ситуація сприяє або протидіє задоволенню актуальної потреби, дитина будує модель власної поведінки, яка або допомагає, або заважає іншому в досягненні бажаного для нього стану.

Треба зазначити, що емпатійні відносини молодших школярів з іншими, залежно від ступеня функціонування конативних компонентів, можуть бути пасивними, коли дитина тільки переживає з приводу почуттів іншого (співчуття, співрадість, злість, заздрість), і дійовими, коли дитина певним чином організує власну поведінку з метою зменшення чи посилення страждань іншого.

Після вивчення особливостей емпатійності молодших школярів для зіставлення та порівняння результатів було проведено аналогічне дослідження на виборці підлітків-дев'ятикласників.

У дослідженні ми використали ряд загальновизнаних методик для вивчення особливостей розвитку особистості та її властивостей: тест для діагностики акцентуацій характеру (адаптований для підліткової популяції); тест для діагностики стану агресії у підлітків Басса-Дарки; методика "Незавершені речення" (підлітковий варіант); "Шкала оцінки потреби в досягненні"; "Шкала оцінки мотивації схвалення". Також ми використали спеціальну методику - тест для діагностики гуманістичних орієнтацій і способів поведінки підлітків та юнацтва, з результатами якого порівнювалась інтерпретація даних, отриманих у ході застосування попередньо вказаних технік.

Матеріали вивчення особливостей становлення емпатійності підлітків будуть висвітлені в публікації, присвяченій цій проблемі. У статті ми вважаємо за необхідне вказати лише на основні тенденції у розвитку цієї важливої властивості особистості школяра в сучасних умовах.

Аналізуючи інформацію, отриману на виборці другокласників, з даними вивчення виборки дев'ятикласників, виявили, що у підлітків у зв'язку із становленням більш-менш стійкої системи уявлень про власне "Я" (Я-концепції), з появою відносно стійких цінностей, а також з високим рівнем розвитку мислення має місце більш високий рівень організації емпатійних стосунків - в особистісно-змістовне емпатійне відношення. Підліток не лише сприймає переживання іншого, а й оцінює їх у відповідності до власної системи цінностей і визначає ступінь їх важливості-неважливості для себе, тобто трансформує переживання іншого у власні переживання відповідної модальності. Крім того, у підлітковому віці існує тенденція до зростання антиемпатійних відносин і падіння власне емпатійних відносин, суб'єктом яких є людина.

Ситуація емпатійного дуалізму в підлітковому віці - переживання протилежних емпатійних відносин - не надає підстав для позитивного прогнозу в такій мірі, як у молодшому шкільному віці. Це пов'язано з тим, що в даний період утворюються, оформлюються стійкі форми поведінки, риси характеру, способи емоційного реагування, і якщо на попередньому етапі психічного розвитку в дитини не була сформована життєва установка "Я добрий, і всі люди навколо мене теж добрі", а на її місці розвинулась установка "Я добрий, а всі інші погані", чи "Я поганий, як і всі інші", то у підлітковому віці такі негативні установки закріплюються в структурі особистості. Тобто доводиться говорити переважно про антиемпатійне ставлення до іншого.

З огляду на викладене вище особливої актуальності набирає проблема формування у молодших школярів і прищеплення підліткам позитивної емпатійності.

Виховання емпатійності тісно пов'язане з моральним вихованням школяра в цілому: не можна говорити про високий рівень розвитку його моральної сфери. Людина не може мати високий ступінь розвитку емпатії, не будучи високо моральною. Тому формування в учнів здатності проявляти дійові власне емпатійні відносини до людей - одна із ланок морального виховання школярів.

Становлення моральності дитини (у широкому розумінні цього слова) відбувається лише в процесі її активної діяльності, що забезпечує умови для трансформації моральних знань у моральність як якість людини. У діяльності, спрямованій на спільний успіх, виникає співчуття і співрадість, почуття взаємної відповідальності. Це є основою розвитку у дітей дійових власне емпатійних ставлень до людей.

Надаючи певної спрямованості сумісній діяльності дітей шляхом введення відповідних мотивів, можна формувати у них навички чуйності, гуманності, милосердя, вміння спільно досягати загальної мети. Необхідною умовою цього є опора на багатство переживань дитини. Лише там, де в основі дійових власне емпатійних стосунків лежить здатність співчувати, співпереживати, співрадіти та співдіяти іншому, виникає атмосфера гуманного, шанобливого ставлення до людини в цілому.

Формування позитивної емоційної спрямованості, наприклад, на однолітка, вміння поставити себе на його місце, розділити з ним радість і горе реалізується через організацію індивідуальних і колективних форм роботи, спрямованої на те, щоб навчити школярів бути уважним один до одного.

Розв'язанню цього завдання сприяє створення ситуацій та використання випадків із повсякденного життя у класі, в яких кожний учень класу стає свідком небажаної поведінки товариша. Вчитель вдається не до традиційного аналізу події, вчинку, а до вербальної інтерпретації ситуації, обов'язковим компонентом якої є прояв співчуття та співпереживання до потерпілого і стимулювання до цього дітей. Таким чином діти отримують наочний приклад уважного ставлення до однолітків.

Аналогічно можна виховувати у школярів уважне, гуманне ставлення до молодших за віком та старших. Тобто вчитель власною поведінкою в конкретній ситуації демонструє дітям зразки власне емпатійної співдії, мотивуючи, чому саме треба вчинити так, а не інакше.

Для посилення мотивів взаємодопомоги можна організувати продуктивну діяльність малими групами на уроках природознавства, образотворчого мистецтва та праці. При підведенні підсумків таких занять учитель

позитивно відгукується не лише про якість виконаної роботи, але й спеціально акцентує увагу учнів на тому, що продукт створювався спільними силами, у результаті взаємодії та тісного співробітництва.

Щоб допомогти дитині усвідомити, що від її допомоги залежить успіх товариша і загальний успіх діяльності, можна використати ситуацію, в якій одні діти озброєні необхідними знаннями та вміннями, а в інших дітей вони відсутні. Так, наприклад, у початкових класах одну групу дітей попередньо навчають робити іграшки з паперу. Потім на уроці праці створюється ситуація, в якій "навчені" діти опиняються в одній групі з тими, хто не вміє цього робити. Учитель дає пряму установку на навчання партнера і надання допомоги йому. Таким чином, школярі опиняються в ситуації, яка вимагає надання допомоги іншому. Уміння розуміти і переживати труднощі та невдачі інших людей активізує діяльність дитини, спрямовану на прояв співчуття та надання практичної допомоги іншому.

Школою виховання емпатійності повинні стати твори усної народної творчості та літературні твори, вивчення яких передбачено шкільною програмою.

Існує безліч інших способів та засобів формування моральності, отже і емпатійності у сучасних школярів. Але у будь-якому випадку потрібно пам'ятати, що виховання - це значною мірою наслідування. Тому виховання не дасть позитивного ефекту до тих пір, поки в житті дорослих діти будуть помічати розходження між словами та вчинками.

У нашій роботі ми вказали лише на деякі з великої кількості існуючих можливостей формування у молодших школярів стійкого власне емпатійного ставлення до людей в умовах сучасної загальноосвітньої школи.

Король Лідія Миколаївна - кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Наукові інтереси:

- особливості розвитку спрямованості особистості сучасних школярів;
- психологія виховання.

Вишина Алла Юріївна - асистент кафедри психології Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Наукові інтереси:

- розвиток моральної сфери сучасних школярів, їх емпатійності.